

نگاهی به عناصر برنامه درسی در کتاب مفاتیح الحیة آیت الله جوادی آملی

محبوبه محمدشفیعی*، مهنوش امینی**، سیدابراهیم میرشاه جعفری***

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی و تعیین عناصر برنامه درسی براساس کتاب *مفاتیح الحیة آیت الله جوادی آملی* است. پژوهش حاضر با بهره گیری از رویکرد کیفی و با روش توصیفی تحلیلی انجام شده و با استفاده از منابع موجود و در دسترس به توصیف و تحلیل عناصر برنامه درسی در کتاب *مفاتیح الحیة* پرداخته است. در این راستا براساس تعاریف عناصر برنامه درسی، چهار عنصر اهداف، محتوا، روش و ارزشیابی به عنوان مؤلفه های اساسی در برنامه ریزی درسی انتخاب شدند. سپس کتاب *مفاتیح الحیة* بررسی شد تا مشخص شود، در این کتاب سرشار از مبانی و اندیشه های اسلامی، چه مباحثی را می توان در

* دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی، دانشگاه اصفهان.

mms.h.6368@yahoo.com

** کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه اصفهان.

akhlagh@dte.ir

*** استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان.

akhlagh@dte.ir

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۰۹/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۷/۰۴

برنامه درسی پیاده ساخت. حاصل پژوهش در بُعد اهداف نشان داد، هدف‌های مهمی که باید در تعلیم و تعلم مدنظر قرار گیرند، شامل هدف‌های شناختی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، زیستی جسمانی، اخلاقی و اعتقادی است. این هدف‌ها از طریق آموزش علوم دینی، قرآن، حدیث، فقه، شعر دینی، مهارت اجتماعی، احکام عبادی، حرفه و صنعت، ورزش و تفریح‌های سالم، بهداشت جسم و روان و بهداشت محیط زیست تحقق می‌یابند. همچنین، بر تفکر و تدبیر، گفت‌وگوی علمی، پرسشگری، تشکل‌های علمی، مشورت و گردشگری به‌عنوان روش‌های تدریس تأکید شد. در نهایت، مباحث مهم چهارمین عنصر، یعنی مؤلفه ارزشیابی، آسان‌گیری و مدارا و پرهیز از سخت‌گیری با فراگیران بود.

واژگان کلیدی

مفاتیح‌الحیاء، آیت‌الله جوادی آملی، عناصر برنامه درسی.

طرح مسئله

تعلیم و تعلم، مهم‌ترین و اساسی‌ترین جنبه زندگی بشر است. مشخصه جامعه سالم و توسعه یافته، فقط داشتن موقعیت جغرافیایی خوب و معادن متنوع و منابع مالی نیست؛ بلکه جامعه سالم و توسعه یافته جامعه‌ای است که دارای نظام تعلیم و تربیت یویا، بانشاط، زنده و مترقی باشد. چنین نظامی انسان‌های آزاد، مستقل، اخلاقی و مبتکری تربیت می‌کند که می‌توانند جامعه را به سامان مادی و تعالی معنوی برسانند (شاملی و همکاران، ۱۳۹۰). از نگاه آیت‌الله جوادی آملی در کتاب مفاتیح‌الحیاء، درباره اهمیت تعلیم و تعلم می‌توان گفت که هیچ آیینی به اندازه اسلام، تعلیم و تربیت را ستایش و پیروانش را به آموختن، تشویق و سفارش نکرده است.

آموختن علم در اسلام بر هر مرد و زنی لازم است و در آن هیچ‌گونه محدودیت زمانی، مکانی، سنی، جنسی و طبقاتی وجود ندارد و به انسان سفارش شده است که از گهواره تا گور دانش بجوید. به فرموده رسول خدا ﷺ: «یا عالم باش یا درحال آموختن دانش و وقت خود را در بیهودگی و خوشگذرانی صرف نکن»^۱ (برقی، ۲۲۷؛ بحار الانوار، ج ۱، ۱۹۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۵).

امیرمؤمنان در این باره می‌فرماید:

«حکمت و دانش را فراگیر، هر چند از مشرکان باشد»^۲ (۱۳۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۵) و نیز می‌فرماید:

«در کودکی دانش بیاموزید تا در بزرگی به آن شرف یابید»^۳ (ابن ابی‌الحدید، ج ۲۰: ۲۶۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۹).

هدف بعثت پیامبر اکرم ﷺ نیز تعلیم و تعلم است. چنان‌که خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾^۴ بنابراین، آموختن دانش و یاد دادن آن به دیگران، گام‌برداشتن در راه تحقق هدف بعثت پیامبر اکرم ﷺ است. رسول خدا می‌فرماید:

«حضور در مجلس عالم از حضور در هزار تشییع جنازه و هزار عیادت بیمار بهتر است»^۵ (۱۰۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۷).

۱. «اغْدُ عَالِمًا أَوْ مُتَعَلِّمًا وَإِيَّاكَ أَنْ تَكُونَ لَاهِيًا مُتَلَدِّدًا».

۲. «حُذِ الْحِكْمَةَ وَ لَوْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ».

۳. «تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ صِغَارًا، تَسُوذُوا بِهِ كِبَارًا».

۴. «فَإِنَّ حُضُورَ مَجْلِسِ عَالِمٍ أَفْضَلُ وَ هِيَ تُسْتَغْفَرُ لَهُ وَ يَمْسِي وَ يَصْبِحُ مُغْفُورًا لَهُ وَ شَهِدَتْ الْمَلَائِكَةُ أَنَّهُمْ عَتَقَاءُ اللَّهِ مِنَ النَّارِ».

همچنین ایشان می‌فرماید:

«کسی که به مسجد رفت و آمد کند تا دانشی مفید بیاموزد یا به دیگران یاد دهد، پاداش عمره و حجی کامل را خواهد داشت»^۱ (۱۰۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۷).
باتوجه به اهمیت تعلیم و تربیت، داشتن برنامه سنجیده و دقیق در این مسیر، نیازی اساسی و ضروری است. برنامه درسی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین موضوعات آموزش و پرورش رسمی است؛ تا آنجا که می‌توان برنامه درسی را به منزله قلب نظام تعلیم و تربیت و ابزاری در جهت تحقق اهداف آموزش و پرورش دانست. (ملکی، ۱۳۸۵).

هیچ نظام تربیتی را نمی‌توان یافت که برای تربیت انسان‌ها کوشش کند؛ ولی جهت‌گیری مشخصی در این کار نداشته‌باشد. جهت‌گیری‌های گوناگون در نظام‌های تعلیم و تربیت، برنامه‌های درسی متفاوتی را سبب می‌شود؛ به همین دلیل، تعلیم و تربیت نسبت به دیگر موضوعات زندگی، حساسیت و اهمیت خاصی دارد و پرداختن به آن اقدامی زیربنایی و مهم است. در حوزه طراحی برنامه، عناصر تشکیل‌دهنده برنامه درسی مطرح می‌شود. درباره عناصر یا اجزای برنامه درسی، میان صاحب‌نظران برنامه‌ریزی اتفاق نظر وجود ندارد و دامنه وسیعی از یک تا نه عنصر را دربرمی‌گیرد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸: ۱۲۷).

این پژوهش به منظور تبیین ویژگی‌های عناصر برنامه درسی در کتاب *مفاتیح‌الحیة* که مرجع و منبعی غنی و مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است، تلاش

۱. «مَنْ غَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يَرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيَعْلَمَهُ كَانَ لَهُ أَجْرٌ مُعْتَمِرٍ تَامَ الْعُمْرَةَ وَمَنْ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يَرِيدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيَعْلَمَهُ فَلَهُ أَجْرٌ حَاجٌّ تَامَ الْحِجَّةَ».

می‌کند که به این پرسش پاسخ دهد: «اگر بخواهیم برنامه‌ی درسی اسلامی متناسب با فرهنگ دینی خویش داشته باشیم، باید عناصر آن را چگونه طرح ریزی کنیم؟» یا اینکه «کدام ویژگی‌های عناصر برنامه‌ی درسی بر آموزه‌های کتاب *مفاتیح‌الحیة* مبتنی‌اند؟» بدین منظور، در این مقاله با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی و اسلامی موجود در کتاب *مفاتیح‌الحیة* عناصر برنامه‌ی درسی مدنظر استخراج خواهد شد.

تعریف و اهمیت برنامه‌ی درسی

واژه‌ی برنامه‌ی درسی (curriculum) از ریشه‌ی (Race course) و به معنای میدان مسابقه و یا فاصله و مقدار راهی است که افراد باید طی کنند تا به هدف مدنظر دست یابند (زیس،^۱ ۱۹۷۶). با وجود معلوم‌بودن معنی لغوی برنامه‌ی درسی، برداشت‌ها از این واژه در صحنه‌ی تعلیم و تربیت متفاوت است. دکر واکر،^۲ یکی از صاحب‌نظران برنامه‌ی درسی، برای تبیین اختلاف نظرها از واژه‌ی سکو استفاده می‌کند. سکو در این جا مجموعه‌ای از اصول فکری و باورهایی است که برنامه‌ریز روی آن می‌ایستد و از آن چشم‌انداز به موضوع برنامه‌ی درسی می‌نگرد و آن را به‌طور ویژه‌ای تعریف می‌کند. او به‌نحوی خاص، باید و نبایدهایی را در برنامه‌ی درسی به‌نظم می‌کشد. بنابراین، از آنجاکه سکوی افراد متفاوت است، تعاریف آنان نیز با یکدیگر تفاوت دارد (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸). به‌عنوان مثال، ملک‌ی (۱۳۷۹) برنامه‌ی درسی را این‌گونه تعریف می‌کند:

1. zais.

2. Decker Walker.

برنامه درسی به محتوای رسمی و غیررسمی، روش و آموزش‌های آشکار و پنهانی اطلاق می‌گردد که به وسیله آن‌ها، شاگردان تحت هدایت مدرسه، دانش لازم را به دست آورند، مهارت کسب کنند و گرایش و ارزش‌ها را در خود تغییر دهند (حسن ملکی، ۱۳۷۹: ۱۵).

تعریف دیگری از برنامه درسی وجود دارد که مدنظر نویسندگان این مقاله نیز هست:

مجموعه‌ای از تصمیم‌های از پیش گرفته شده و مسیر شناخته شده‌ای که یادگیرندگان براساس تشخیص برنامه‌ریزان باید طی کنند. این مجموعه از تصمیم‌ها در سند برنامه درسی با چهارچوب و راهنمایی برنامه درسی منعکس می‌شود که برای یک درس خاص، یک پایه تحصیلی یا یک دوره تحصیلی در نظر گرفته است (مهرمحمدی، ۱۳۸۱: ۴۴).

برای طراحی و تدوین برنامه درسی، باید متوجه عناصر آن برنامه درسی بود و بر آن‌ها تمرکز کرد. تعداد عناصر تشکیل دهنده برنامه درسی، براساس دیدگاه‌های گوناگون متفاوت بیان شده است. برخی، تصمیم‌گیری‌ها درباره یک عنصر، مانند نتیجه‌های یادگیری و برخی دیگر محتوا را حوزه کار برنامه‌ریزان درسی قلمداد کرده‌اند. بعضی چهار عنصر و برخی نه عنصر را پذیرفته‌اند. به عنوان مثال، تایلر چهار عنصر هدف، محتوا، روش و ارزشیابی را پیشنهاد می‌کند؛ در حالی که کلاین عناصر برنامه درسی را شامل اهداف، محتوا، راهبردهای یاددهی یادگیری، مواد و منابع، فعالیت‌های یادگیری فراگیران، روش‌های ارزشیابی، گروه‌بندی فراگیران، زمان و فضا می‌دانند (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸: ۱۲۹). بنابراین، با توجه به تعریف‌ها و مشخص شدن عناصر برنامه درسی، در این مقاله براساس مبانی دینی در کتاب *مفاتیح الحیة* به بیان

چهار عنصر از عناصر اساسی پرداخته و در نام‌گذاری عناصر، از دیدگاه تایلر استفاده می‌شود. در ادامه برخی مؤلفه‌های برنامه‌درسی مطرح‌شده در کتاب *مفاتیح‌الحیة* بیان می‌شود:

۱. هدف‌های برنامه‌درسی در *مفاتیح‌الحیة*

یکی از عناصر مهم برنامه‌درسی، هدف یا آرمان برنامه‌درسی است. هیچ‌فعالی در آموزش و پرورش انجام نمی‌شود، مگر اینکه هدفمند باشد. برنامه‌های درسی به قصد ایجاد دگرگونی در رفتار یادگیرنده اجرا می‌شوند و این تغییرات، همان اهداف برنامه هستند (فتحی و اجارگاہ، ۱۳۸۸: ۱۳۰). آرمان‌ها و هدف‌های آموزش و پرورش، معیارهایی برای انتخاب دروس، محتوای آن‌ها، تنظیم روش‌های آموزش، تهیه آزمون و وسایل ارزشیابی هستند. درحقیقت، تمامی بخش‌های گوناگون برنامه‌درسی، وسایل رسیدن به هدف‌های آموزش و پرورش هستند. از این‌رو، برای مطالعه برنامه‌های درسی، باید نخست، اطمینان حاصل شود که هدف‌ها منظم و آگاهانه مشخص شده‌اند (تایلر، ۱۳۸۱: ۱۱).

هر مکتبی از جمله اسلام، هدف‌هایش را براساس دیدگاه‌های خود تعیین و براساس آن، برنامه‌های تعلیمی و تربیتی را پیشنهاد می‌کند. با نگاهی دقیق و گسترده به کتاب *مفاتیح‌الحیة* درمی‌یابیم که آیات و احادیث گردآوری‌شده در این کتاب، نشان‌دهنده توجه اسلام به پرورش تمام ابعاد وجودی انسان است. بر همین اساس، در این کتاب به هدف‌های متعددی توجه شده است که از جمله این اهداف می‌توان به هدف‌های شناختی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، زیستی جسمانی، اخلاقی و اعتقادی اشاره کرد. در ادامه، هر یک از این هدف‌ها،

بسیار کوتاه توضیح داده می‌شوند؛ چراکه شرح و بررسی عمیق هر یک، نیاز به پژوهش جداگانه دارد:

۱.۱. هدف‌های اعتقادی

یکی از جنبه‌های مهم تربیت فرد، جنبه اعتقادی اوست که در اسلام، بسیار به آن توجه شده‌است. برای مثال، آموختن علوم دینی، عقاید، قرآن، حدیث، احکام و انجام عبادت در اسلام توصیه شده‌است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۲۴۶). رسول خدا ﷺ درباره پاداش دین‌آموزی به کودکان می‌فرماید: «هرکس کودکی را تربیت کند تا لا اله الا الله بگوید، خدا از وی حساب نمی‌کشد»^۱ (ج، ۵: ۱۳۰؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۳۹۱). از این رو، بنابه آنچه بیان شد، می‌توان گفت، براساس قرآن و سنت پیامبر اکرم ﷺ، باید یکی از هدف‌های اساسی نظام تعلیم و تربیت اسلامی پرورش افرادی معتقد به خداوند باشد و برنامه‌ریزان درسی باید به این هدف توجه کنند.

۲.۱. هدف‌های اخلاقی

آموزه‌های اسلامی در بُعد اخلاقی نیز توصیه‌هایی دارد. اخلاق نیکو انسان را از پلیدی ظلم، کینه، حسد و هر زشتی دیگری پاک می‌کند. نیکی به خانواده، نیکی به خواهران و برادران، نیکی به سایر ارحام و نیز نیکی به مؤمنان از جمله موضوعاتی است که در کتاب *مفاتیح‌الحیة* به آن بسیار سفارش شده‌است. بر مبنای آیات و روایات مؤمنان باید به یکدیگر نیکی کنند و این نیکی سه محور

۱. «مَنْ رَبَّى صَغِيرًا حَتَّى يَقُولَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، لَمْ يَحَاسِبْنَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ».

عمده دارد: حمایت‌های مادی و حمایت‌های معنوی و ارتباط پسندیده (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۲۸۱). از این‌رو، در نظام‌های آموزشی مجریان و مسئولان برنامه‌ریز درسی باید در فرایند برنامه‌ریزی به بُعد اخلاقی و نیازهای مرتبط با این حوزه فراگیران توجه اساسی کنند و با تدبیرهایی این بُعد زندگی آن‌ها را تقویت کنند. در واقع، فرایند تربیت، بسیار گسترده است و تمامی قابلیت‌ها و شئون وجودی انسان را دربرمی‌گیرد و در این میان، تربیت اخلاقی که حیطه‌ای از تربیت است، در آراسته‌شدن فرد به اخلاق پسندیده نقش اساسی دارد.

۳.۱. هدف‌های شناختی

هدف‌های شناختی به فرایندهایی چون دانستن، شناختن، فهمیدن، اندیشیدن، استدلال‌کردن و قضاوت‌کردن اشاره می‌کند. تفکر و تدبیر، یادگیری علوم لازم و شناخت دین نمونه‌هایی از هدف‌های شناختی هستند که در کتاب *مفاتیح‌الحیة* به آنان اشاره شده است. تفکر و تدبیر در پدیده‌ها یکی از هدف‌های مهم شناختی است؛ زیرا شناختی که از طریق تفکر و تدبیر حاصل شود، بسیار مؤثر خواهد بود. تا آنجا که امام‌رضاء علیه‌السلام آن را عبادت برتر می‌داند و می‌فرماید: «عبادت به فراوانی نماز و روزه نیست. عبادت واقعی، تفکر در کار خدای جلیل است» (*الکافی*، ج ۲، ۵۵؛ جوادی‌آملی، ۷۰). یادگیری و دانش‌اندوزی علوم لازم و سودمند نیز از هدف‌های شناختی است که اسلام بر آن تأکید کرده است. کسب آگاهی دینی و معرفت الهی نتیجه حضور در مجلس علم است و

۱. «لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ، إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ».

آثار فراوانی، همچون نجات از شرک و کفر، گرایش به توحید، رهایی از ظلم، رسیدن به عدل، نجات از فسق و عصیان و دستیابی به طاعت و تقوا به همراه دارد. دین‌شناسی نیز از دیگر اهدافی است که در زمره هدف‌های شناختی قرار می‌گیرد. امام باقر و امام صادق علیهما السلام درباره اهمیت دین‌شناسی می‌فرمایند: «اگر جوانی از جوانان شیعه را ببایم که به دین‌شناسی نمی‌پردازد، وی را ادب می‌کنم» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۷۰، ۷۸، ۳۵۴ و ۳۹۷). این نمونه‌های بی‌ان‌شده، تنها چند نمونه از هدف‌های شناختی موجود در کتاب *مفاتیح‌الحیة* است.

۴.۱. هدف‌های اجتماعی

پیوند و حسن معاشرت با خویشاوندان، همسایگان، شهروندان، مسلمانان، بیگانگان و سایر اقشار جامعه، همه از جمله هدف‌های اجتماعی هستند که در این بخش، براساس کتاب *مفاتیح‌الحیة* به تبیین چند نمونه از آن پرداخته می‌شود. در تعالیم اسلامی افراد باید با وظایف خود در مقابل خانواده و خویشاوندان و همسایگان آشنا باشند. پیوند با خویشاوندان و نیکی به آن‌ها، به‌ویژه به پدر و مادر، از راه‌های مهم رشد و تعالی در همه زمین‌ها و تقرب به خدای سبحان است. این عمل، پس از ایمان به خدا از بافضیلت‌ترین اعمال دینی است و اجر و پاداش مادی و معنوی فراوانی دارد. این پیوند چنان مهم است که به اجماع عالمان شیعه و برپایه ادله سه‌گانه کتاب و سنت و عقل از واجبات مهم دینی است. قطع ارتباط با خویشاوندان هم، نوعی پیمان‌شکنی با خدای سبحان است. این عمل آن‌چنان نزد خدا منفور است که خداوند سبحان مؤمنان را از همراهی با قطع‌کننده رحم نهی و در سه جای قرآن او را

نفرین کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۲۱۱ تا ۲۱۲). در اسلام به تعاون و همیاری بسیار سفارش شده است. خداوند می‌فرماید: «شما مؤمنان یکدیگر را در نیکوکاری و تقوای پیشگی یاری دهید و در گناه و تجاوز به یکدیگر کمک نکنید.»^۱ قانون عمومی دربارهٔ ارتباط با بندگان خدا، نیکی به آنان است: مسلمان باشند یا کافر. بنابراین، باید دست‌اندرکاران در طراحی برنامهٔ درسی مدارس اسلامی به هدف‌های اجتماعی برخاسته از تأمین نیازهای اجتماعی افراد توجه کنند.

۱.۵. هدف‌های سیاسی

دستیابی به هدف‌های سیاسی نیز در اسلام اهمیت بسزایی دارد که از جملهٔ آنها می‌توان به نگرانی از مرزها اشاره کرد. شایسته است مسلمانان مرز کشور اسلامی را از نفوذ بیگانگان حفظ و برای مرزبانان دعا کنند. همچنین، حاکم اسلامی وظیفه دارد با به‌کارگیری ابزارها و امکانات مناسب، مرزهای جغرافیایی کشور اسلامی را حفظ کند؛ چراکه کوتاهی در این کار، به آسیب‌پذیری و نابودی نظام اسلامی می‌انجامد. وفاداری به نظام اسلامی و یاری‌کردن حاکمان و مسئولیت‌پذیری نیز، جزء هدف‌های سیاسی است. در نظام اسلامی همهٔ مردم باید مسئولیت‌پذیر باشند (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۳۵). نصیحت و مشارکت سیاسی از دیگر اهداف سیاسی است که باید افراد به این هدف دست یابند. همچنین، در فرهنگ اسلام مردم وظیفه دارند، ضمن وفاداری، از روی اخلاص و خیرخواهی به حاکمان نصیحت کنند. این کار عملی نیست، مگر با

۱. ﴿تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ (مائده، ۲).

حضور همه‌جانبه مردم در اداره جامعه که ثمره آن رشد و تعالی حکومت اسلامی است. امیرمؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «یکی از حقوق من بر شما این است که با حضور خالصانه و همه‌جانبه خود در اداره امور، در آشکار و نهان خیرخواه و دلسوز من باشید»^۱ (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۴۴ تا ۴۴۵). بنابراین، با توجه به اهمیت تربیت سیاسی، شرایط، ابزار و امکانات، تربیت سیاسی نباید تنها در برنامه درسی مدارس خلاصه شود؛ بلکه باید شامل خانواده‌ها، دستگاه‌ها و نهادهای دولتی و غیردولتی و نیز رسمی و غیررسمی، مانند احزاب و روزنامه‌ها و مجله‌ها و ... شود.

۱.۶. اهداف اقتصادی

اسلام دین کامل و جامعی است که به همه ابعاد تربیتی انسان توجه تام دارد و حتی به بُعد اقتصادی نیز توجه کرده است و درباره ضرورت توجه به این هدف تربیتی آیات و احادیث فراوانی وجود دارد. اسلام با تأکید بر تضمین روزی بندگان از سوی خدای متعالی، به تلاش برای به دست آوردن روزی سفارش کرده است. راهکارهایی درباره کسب و افزایش برکت روزی حلال در آیات و روایات بیان شده است که کاربست آن‌ها در تأمین نیازهای مادی کارساز است. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «اگر جوایب رستگاری هستتید، جدیت و تلاش را پیشه خود سازید»^۲ (۲۶۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۸). این حدیث نشانگر اهمیت بُعد اقتصادی در اسلام است. در واقع، تربیت اقتصادی جوانان بسیار لازم است. جوانان بخش مهمی از جامعه‌اند که نزد دوستان و دشمنان هر ملت

۱. «فَأَمَّا حَقِّي عَلَيْكُمْ... التَّضَخُّ لِي فِي الْمَشْهَدِ وَالْمَغِيبِ».

۲. «إِنَّ كُنْتُمْ لِلنَّجَاةِ طَالِبِينَ... اذْمَعُوا الاجْتِهَادَ وَالْجِدَّةَ» (غررالحکم، ص ۲۶۶).

جایگاه و اهمیت ویژه دارند؛ زیرا این قشر، به ویژه متخصصان و شایستگان آنان، عامل دگرگونی‌های بزرگ اقتصادی و سیاسی هر کشوری هستند. از همین رو، دشمنان برای جلوگیری از پیشرفت ملت‌ها، ابتدا به سراغ جوانان آنان می‌روند تا با ایجاد سرگرمی‌های فریبنده، آنان را از رشد و تعالی و سلامت جسمی و روانی بازدارند و زمینه سلطه بر آنان را فراهم کنند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۳۹۲).

۱.۷. هدف‌های زیستی جسمانی

یکی از عوامل آرامش زندگی و بندگی خدا بر خورداری از جسم و جان سالم است. از این رو، عقل و نقل، حفظ تندرستی و حفظ نفس را لازم و واجب شمرده‌اند و روا نمی‌دارند که انسان حتی در سخت‌ترین مصیبت و اندوه، به عمد به جسم و جان خود آسیب برساند و این کار را حرام می‌شمارند^۱ (ج ۴، ۴۲۴؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۹۵). در آیه‌ها و روایت‌ها برای تربیت جسمانی و زیستی راهکارهایی بیان شده‌است که باعث ایجاد سلامتی می‌شوند؛ همچون کنترل غذا خوردن و رعایت بهداشت، سفر، شب‌زنده‌داری و حتی سکوت (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۹۹). افزون بر لزوم رعایت سلامتی جسم و جان، باید به استراحت و آرامش اعضای بدن نیز توجه شود و در به‌کارگیری آن‌ها اعتدال رعایت شود. در روایات موضوعاتی مانند حفظ جان و سلامت، عوامل سلامت، استراحت بدن، پرهیز از آسیب‌رساندن به بدن، پیشگیری از بیماری‌ها و برخی شیوه‌های درمان بررسی شده‌اند. در اسلام به پرهیز از آسیب‌رساندن به بدن و نیز پیشگیری از بیماری‌ها سفارش شده

۱. «لَا يُجُوزُ اللَّطْمُ وَ الْحَدْسُ وَ جَزُّ الشَّعْرِ...» «... لِحُرْمَةِ الْإِضْرَارِ بِالنَّفْسِ...»

است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۱۰۱). بنابراین، داشتن بدنی سالم و حفظ سلامتی از موضوعات بسیار مهمی است که مسئولان باید در برنامه‌درسی به آن توجه کنند.

۲. محتوای برنامه‌درسی در مفاتیح‌الحیاء

نخستین گام در تحقق اهداف، انتخاب محتوای آموزشی مناسب و مطلوب است. منظور از محتوای درسی، مطلبی است که باید آموخته شود و شامل دانش سازمان‌یافته و اندوخته‌شده، تعبیرها، داده‌ها، واقعیت‌ها، حقیقت‌ها، اصول، روش‌ها، مفهومی‌ها، تعمیم‌ها، پدیده‌ها و مسائل مربوط به همان درس است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸، ۱۷۲). اصطلاح محتوای برنامه‌درسی فقط به قسمت‌های سازمان‌یافته‌ای گفته نمی‌شود که به گونه‌ای منظم رشته‌ای علمی را تشکیل می‌دهند؛ بلکه شامل پدیده‌هایی نیز هست که به نحوی با رشته‌های گوناگون علمی ارتباط دارند (لوی، ۱۳۸۰: ۴۴). محتوا در شکل‌دهی به شخصیت و تربیت فراگیران نقشی اساسی دارد و در منابع اسلامی نیز به آن تأکید شده است. به طوری که توجه جامعه اسلامی به علوم و محتوای لازم و فراگیری آن‌ها ضروری و موجب حفظ عزت و قدرت مسلمانان است. از امیرمؤمنان علیه السلام در این خصوص چنین نقل شده است: «علم و دانش قدرت است. هرکس به آن دست یابد، غلبه می‌یابد و هرکس به آن دست نیابد، زیر سلطه قرار می‌گیرد»^۱ (ابن‌ابی‌الحدید، ج ۲، ۳۱۹؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۷۸).

۱. «العلمُ سلطان، مَنْ وَجَدَهُ صَالاً بِهِ وَمَنْ لَمْ يَجِدْهُ صَيْلاً عَلَيْهِ.»

فرایند انتخاب محتوا همواره حساسیت و اهمیت ویژه‌ای داشته و در احادیث به این نکته اشاره شده است که مسلمانان و جامعه اسلامی باید برای فراگیری دانش اولویت بندی کنند و به دانشی بپردازند که یا برای دنیا و آخرتشان سودمند باشد یا زبانی را از آن‌ها بزدايد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۹). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «دانش افزون‌تر از آن است که گردآوری شود؛ پس از هر دانشی بهترینش را فراگیرید»^۱ (۴۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۰) و نیز در خطبه همام می‌فرماید: «پرهیزکاران گوش‌های خود را تنها به دانش سودمند سپرده‌اند»^۲ (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۰). در قرآنی احکام و آموزه‌هایی دستور وجود دارد که برخی آموزش‌ها را لازم و برخی را حرام و نادرست دانسته و مؤمنان را از آن منع کرده است. در کتاب *مفاتیح‌الحیة* برخی علوم ضروری که در اسلام آموزش و یادگیری آن‌ها سفارش شده عبارت است از:

۲.۱. آموزش علوم دینی، قرآن، حدیث و عقاید

یکی از محتواهای بسیار شایسته که باید در مجموعه دروس فراگیران قرار گیرد، محتوای مربوط به علوم دینی و قرآن و حدیث است. با توجه به اینکه ما در کشوری اسلامی زندگی می‌کنیم، ضروری است دانش‌آموزان با مبانی دینی و اسلامی، به صورت صحیح آشنا شوند و این مبانی را در عمل، به گونه‌ای به کار گیرند که نمایانگر شهروند جامعه اسلامی باشند. این کار امکان‌پذیر نیست، مگر آنکه فراگیران در طول دروان تحصیل خود از محتوای دینی و قرآنی

۱. «العلمُ أكثرُ من أن يُحاطَ بِهِ فُحَدُوا مِنْ كُلِّ عِلْمٍ أَحْسَنُهُ.»

۲. «... وَقَفُوا أَسْمَاعَهُمْ عَلَى الْعِلْمِ النَّافِعِ.»

مناسب بهره‌مند شوند و شناخت دقیقی از اصول دینی به دست آورند. بررسی کتاب *مفاتیح الحیة* نشان داد که آیه‌ها و روایت‌های فراوانی مبنی بر ضرورت یادگیری این علوم وجود دارد و سفارش شده است که در یادگیری علوم دینی بر یکدیگر سبقت بگیرید. در اینجا به چند نمونه از این روایت‌ها اشاره می‌شود: امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «خدا رحمت کند بنده‌ای را که امر ما را زنده بدارد.»^۱ راوی پرسید چگونه امر شما را زنده کند؟ آن حضرت فرمود: «علوم ما را فراگیرد و به مردم پیامورد؛ چراکه اگر [مردم] زیبایی‌های کلام ما را بدانند از ما پیروی می‌کنند»^۱ (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۰). امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «امیر مؤمنان به فرزندانش فرمان می‌داد تا قرآن بخوانند»^۲ (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۱). رسول خدا می‌فرماید: «حق دختر بر پدر این است که سوره نور را به او بیاموزد»^۳ (الکافی، ج ۶، ۴۹؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۱). رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «نخستین کلمه ای که به زبان کودکان می‌آورد کلمه لا اله الا الله باشد»^۴ (ج ۱۶، ۴۴۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۰). مطالب بیان شده فقط چند نمونه از احادیث فراوانی است که بر ضرورت آموزش و یادگیری معارف اسلامی تأکید کرده‌اند و تأکید بر این موضوع، اهمیت و ضرورت موضوع را معلوم می‌سازد.

۲.۲. آموزش فقه و واجبات دینی

در احادیث معصومان علیهم السلام به آموزش و تدریس علوم و به‌ویژه فقه و احکام توجه و بر آن تأکید شده است. آموزش باید مبتنی بر نیازهای فراگیران باشد و

۱. «رَحِمَ اللهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا». فَقُلْتُ لَهُ: «فَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ؟». قَالَ: «يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ، فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَحَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا...».

۲. «كَانَ امِيرَ الْمُؤْمِنِينَ لِيَأْمُرُ وَلَدَهُ بِقِرَاءَةِ الْمُصْحَفِ.».

۳. «حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ... إِذَا كَانَتْ أُنْتَى أَنْ... يُعَلِّمَهَا سُورَةَ التَّوْرَةِ...».

۴. «افْتَحُوا عَلَي صِبْيَانِكُمْ أَوَّلَ كَلِمَةٍ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ...».

آموزش دانش دین، فقه، مهم‌ترین و اساسی‌ترین نیاز فراگیران در هر زمان و مکانی است. بنابراین، مجریان آموزش و پرورش باید در برنامه‌داری و در محتوای آموزشی به آموزش فقه و واجبات دین توجه کنند و با توجه به ضرورت‌ها، فرزندان مسلمان را در نظام‌های آموزشی از طریق محتوای فقهی با احکام فقه و حقوق و واجبات آشنا سازند. اینک به دو نمونه از روایت‌هایی که در این زمینه است، اشاره می‌شود:

مردی به امیرمؤمنان علیه السلام گفت که می‌خواهم تجارت کنم. آن حضرت فرمود: «آیا دانش دین [فقه] آموخته‌ای؟» مرد پاسخ داد، بعد می‌آموزم. حضرت فرمود: «نخست فقه بیاموز، آن‌گاه تجارت کن؛ زیرا کسی که خرید و فروش کند؛ ولی از مسائل حلال و حرام نپرسد، در گرداب ربا می‌افتد» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۲). رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «احکام ارث را بیاموزید و آن‌ها را به مردم یاد دهید؛ زیرا آموزش آن نیمی از دانش است و [اگر پیگیری نشود] فراموش می‌شود و آن نخستین چیزی است که تلاش می‌شود از اتم جدا شود»^۱ (ج ۳، ۴۹۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۱).

۳.۲. آموزش شعر دینی (هنر)

در اسلام به آموزش هنر متعهد و بهره‌مندی از زیبایی هنر در مسیر توحید و معارف دین توصیه شده است و اهل بیت علیهم السلام به آموزش اشعار با محتوای دینی و اعتقادی سفارش کرده‌اند. هدف در این روش این است که با استفاده از جذابیت و زیبایی هنر، بتوان به آموزش هرچه مؤثرتر دانش مدنظر پرداخت. اشعاری با محتوای دینی، بیشتر از متن ساده دینی، قدرت اثربخشی و

۱. «تَعَلَّمُوا الْفَرَائِضَ وَ عَلَّمُوا النَّاسَ، فَإِنَّهَا نِصْفُ الْعِلْمِ وَ هُوَ يُنْسَى وَ هُوَ أَوَّلُ شَيْءٍ يُنْتَرَعُ مِنْ أُمَّتِي.»

تأثیرگذاری دارد. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «ای شیعیان، به فرزندانان شعر «عبدی» را بیاموزید؛ چراکه او بر دین خداست»^۱ (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۲). از این رو، برای پرورش فرزندان دین‌دار باید هنر را هم به خدمت گرفت و آن را در مسیر الهی و ربوبی به کار برد.

۲.۴. آموزش اخلاق (مهارت اجتماعی) و آموزش احکام و انجام عبادت

همان‌طور که می‌دانید تربیت دینی فقط آموزش نماز و روزه نیست؛ بلکه اخلاق نیکو داشتن و دوری از صفات ناپسند، مانند حسادت، دروغ‌گویی، خودپسندی و بداخلاقی هم از لوازم مسلمانی است. اگر می‌خواهیم خوشبختی و سعادت دنیا و آخرت فرزندانمان را تأمین کنیم، باید در کنار آموزش نماز و احکام، اخلاق و منش آنان را نیز اسلامی و الهی کنیم و این کار عملی نخواهد شد، جز از طریق آموزش محتوای علمی که شامل اخلاقیات نیز باشد. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «فرزندانان را گرامی بدارید و آنان را نیکو تربیت کنید که آمرزیده می‌شوید»^۲ (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۲۴۸) همچنین حضرت فرمود: «ای علی، حق فرزند بر پدرش این است که به وی ادب بیاموزد و در جایگاه شایسته‌ای قرارش دهد»^۳ (ج ۴، ۳۷۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۲۴۸). در واقع، ما با پرسش‌های زیادی روبه‌رو هستیم: چگونه به کودکانمان درست و غلط را آموزش دهیم؟ آن‌ها چگونه و از کجا دلسوزی و مهربانی و دیگر ارزش‌های اخلاقی مهم را یاد بگیرند؟ و ... این‌ها پرسش‌ها

۱. «یا مَعْشَرَ الشَّيْعَةِ، عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ شِعْرَ الْعَبْدِيِّ فَإِنَّهُ عَلَى دِينِ اللَّهِ.» درباره اشعار عبدی نک: امینی، ج ۲، ۴۲۹.

۲. «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ يُغْفَرْ لَكُمْ.»

۳. «یا علی، حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحْسِنَ... أَدَبَهُ وَ يَضَعَهُ مَوْضِعاً صَالِحاً...»

برخی از پرسش‌هایی هستند که معمولاً به ذهن والدین و دست‌اندرکاران پرورش و تربیت کودکان می‌رسد. بنابراین، با مراجعه به متون دینی و با تکیه به آن منابع غنی و انسان‌ساز، می‌توان بایدها و نبایدها را دانست و به فراگیران آموخت.

۵.۲. آموزش حرفه و صنعت

از دیگر ابعادی که در اسلام به آن بسیار توجه شده است، بُعد اقتصادی است. برای اینکه فراگیران در آینده، از لحاظ اقتصادی در وضعیت مناسبی قرار گیرند، باید در طول دوران تحصیل مهارت‌های لازم را کسب کنند و حرفه و صنعتی بیاموزند تا بتوانند در آینده نیازهای اقتصادی خویش و خانواده خود را تأمین کنند. روایت‌های فراوانی فضیلت حرفه‌هایی، مانند دامداری، کشاورزی، باغداری، کشتیرانی، صید ماهی و نیز سحرگهان به دنبال کار رفتن را بیان و به آموختن آن‌ها تأکید می‌کنند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۸۲). به‌عنوان مثال، رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «بر شماست که دامداری و کشاورزی کنید؛ چراکه آن دو، بامداد و شامگاه خیر رسانند و درآمد و رشد نیکویی دارند»^۱ (؟، ۴۶؛ نک: برقی، ؟؛ ۶۴۳). امیرمؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «اشتغال به حرفه‌ای همراه با عزت نفس از ثروت همراه با ناپاکی بهتر است»^۲ (نهج البلاغه، نامه ۳۱؛ ۳۵۴؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۸۲). بنابراین، می‌توان گفت، اسلام دین جامعی است که برای تمام ابعاد زندگی انسان برنامه دارد. از این رو فراگیران باید محتوای کامل و جامعی داشته باشند تا به وسیله آن بتوانند برای دستیابی به هدف‌های گوناگون آمادگی لازم را کسب کنند و به هدف‌های مدنظر دست یابند.

۱. «عَلَيْكُمْ بِالْعَمِّ وَالْحَرْثِ، فَأَيُّهُمَا يَزُوحَانِ بِحَيْرٍ وَ يَغْدَوَانِ بِحَيْرٍ...»

۲. «الْحِرْفَةُ مَعَ الْعِفَّةِ خَيْرٌ مِنَ الْغِنَى مَعَ الْفُجُورِ.»

۲.۶. آموزش مهارت‌های ورزشی و تفریح‌های سالم

تفریح سالم و ورزش از عوامل تأمین‌کننده سلامتی آدمی‌اند که اهل بیت علیهم‌السلام در روایت‌های خود اهمیت ویژه‌ای به آن‌ها داده و برای آنان مصداق‌هایی بیان کرده‌اند. ورزش افزون بر حفظ سلامت جسم و روان، آمادگی دفاعی را نیز در پی دارد؛ از این رو، آموختن انواع ورزش‌ها ضروری است. برای نمونه، بهره‌گیری ورزشی از حیوانات، هم‌رتبه تیراندازی است که وجهه دفاعی دارد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «محبوب‌ترین سرگرمی در پیشگاه پروردگار، اسب سواری و تیراندازی است»^۱ (ج ۱، ۳۸؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۲۰۵). این ورزش‌ها در دفاع و جهاد اثر مثبت و ارزشمند دارند. آموختن این مهارت‌ها باعث تقویت و یاری انسان در انجام دیگر فعالیت‌های دینی و زندگی می‌شود. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «هرکس تیراندازی را پس از آموختن آن ترک کند، به راستی نسبت به استادش و آنچه آموخته ناسپاسی کرده است»^۲ (ج ۱، ۱۴۶؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۲۰۶). همچنین، رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از مردی که شنا و تیراندازی می‌کرد، خوشش می‌آمد^۳ (ج ۳، ۱۹۳؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۲۰۶) و در روایتی دیگر می‌فرماید: «بهترین سرگرمی مرد مؤمن شنا و بهترین سرگرمی زن ریسندگی است»^۴ (ج ۱، ۶۲۷؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۲۰۶). در واقع، اسلام نه تنها به آموزش مهارت‌های فنی و حرفه‌ای برای اشتغال سفارش می‌کند، بلکه براساس مطالب بیان‌شده در کتاب *مفاتیح‌الحیاه* آموزش

۱. «أَحَبُّ اللَّاهِبِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى إِجْرَاءُ الْحَيْلِ وَالرَّمْيِ.»

۲. «مَنْ تَرَكَ الرَّمْيَ بَعْدَ مَا عَلَّمَهُ فَقَدْ كَفَرَ الَّذِي عَلَّمَهُ.»

۳. «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم يُعْجِبُهُ أَنْ يَكُونَ الرَّجُلُ سَابِحًا رَامِيًا.»

۴. «خَيْرُ لَهْوِ الْمُؤْمِنِ السَّبَاحَةُ وَخَيْرُ لَهْوِ الْمَرْأَةِ الْمَغْرَلُ.»

مهارت‌های ورزشی و تفریحی خاص، مانند تیراندازی، اسب‌سواری، شنا و ریسندگی را ضروری می‌داند. بنابراین، بر برنامه‌ریزان درسی لازم است، هنگام تدوین برنامه و تعیین محتوای آموزشی برای دانش‌آموزان، فضایی را هم برای فراگیری مهارت‌های ورزشی و تفریح‌های سالم مهیا کنند.

۷.۲. آموزش بهداشت جسم و روان

انسان برای دستیابی به هدف‌های متعالی نیازمند داشتن جسم و روانی سالم است و بهره‌مندی همه‌جانبه او از سلامتی، اساس فعالیت‌های وی در زندگی مادی و معنوی است که در بیان پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله از آن به نعمت پنهان و ناشناخته یاد شده است^۱ (ج ۲، ۴۷۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۹۵). از این رو، عقل و نقل، حفظ تندرستی و حفظ نفس را لازم و واجب شمرده‌اند و در اسلام بر آموزش بهداشت جسم و روان بسیار تأکید شده است. اسلام در شیوه زندگی بر آن است که در بهداشت جسمی و روانی، هم نظافت و طهارت ظاهری تأمین شود و هم طهارت روحی و روانی. این گونه است که بر آموزش نظافت و طهارت در همه ابعاد تأکید می‌کند. خداوند در آیاتی از جمله ۵۷ و ۱۲۷ سوره بقره از مسلمانان می‌خواهد که در مصرف مواد غذایی از غذاهای پاک و طیب بهره گیرند و از خبیث و ناپاک دوری کنند؛ زیرا مصرف این گونه غذاها آسیب‌های جدی به جسم و روح وارد می‌سازد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره اهمیت نظافت و بهداشت می‌فرماید: «اسلام پاکیزه است؛ پس خود را پاکیزه کنید؛ چراکه جز [فرد] پاکیزه به بهشت وارد نشود»^۲

۱. «قال رسول الله صلی الله علیه و آله نعمتان مجهولتان: الأمنُ والعافية.»

۲. «إن الإسلام تطیّف فتتظّفوا، لا تدخل الجنة إلا تطیّف.»

(ج ۵، ۳۵۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۱۱۶). باتوجه به اهمیت والای رعایت بهداشت در اسلام، لازم است فراگیران در طول دوران تحصیل شان علاوه بر آموزش هایی که از والدین دریافت می کنند، به وسیله محتوای منسجم و برنامه ریزی شده با اصول و راهکارهای بهداشتی آشنا شوند. در کتاب *مفاتیح الحیة* برای رعایت بهداشت جسم به احادیثی درباره شست و شوی تن، بهداشت دهان و دندان، کوتاه کردن ناخن و سیبل و ... اشاره شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۱۱۷ تا ۱۲۴). همچنین، برای آموزش بهداشت روان راهکارهایی بهداشتی و برای طهارت از آلودگی، راهکارهای درمانی مطرح شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۱۳۱). برای نمونه امیرمؤمنان علیه السلام می فرماید: «خدا برای بهداشت عقل، ترک نوشیدن شراب را واجب کرد»^۱ (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۱۳۱). بنابراین، باتوجه به لزوم آگاهی از چنین موضوعاتی، آموزش مطالبی با چنین محتواهایی ضروری است و باید برنامه ریزان درسی در تدوین برنامه های درسی به آن ها توجه کنند.

۲.۸. آموزش حفظ محیط زیست و بهداشت آن

سلامت محیط زیست پیوندی تنگاتنگ با سلامت جامعه دارد. همان گونه که درباره بدن، رعایت بهداشت و پیشگیری از بیماری بر درمان و معالجه مقدم است، تأمین فضای سالم و محیط زیست مناسب نیز بر جبران خسارت های ناشی از تخریب محیط زیست مقدم است. بنابراین، حفظ محیط زیست وظیفه ای واجب بر همگان است. بهداشت محیط زندگی، نه تنها بر سلامت و بهداشت جسم و جان آدمی تأثیر می گذارد، بلکه بر افزایش روزی انسان نیز تأثیر

۱. «فَرَضَ اللهُ... تَرَكَ شُرْبَ الْخَمْرِ تَحْصِيْنًا لِّلْعَقْلِ.»

می‌گذارد. امام مجتبیٰ علیه السلام می‌فرماید: «ثمرهٔ پرهیز از ناپاکدانی و ثمرهٔ نظافت و جاروکردن محیط زندگی و شست و شوی ظرف‌ها بی‌نیازی آدمی است»^۱ (ابن‌ابی‌الحدید، ج ۲۰، ۲۸۵؛ جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ۶۹۴). در واقع، در اسلام بر آموزش بهداشت محیط‌زیست، بسیار تأکید شده است. بنابراین، شایسته است که فراگیران در طول دوران تحصیل خود آموزش‌های لازم را در این زمینه ببینند و به‌گونه‌ای عمل کنند که آسیبی به محیط‌زیست وارد نسازند.

۳. روش‌های یاددهی و یادگیری در مفاتیح‌الحیة

راهبردهای یاددهی‌یادگیری تدابیری هستند که با هدف آسان‌کردن انتقال دانش و داده‌ها و فرایندهای یادگیری، به شیوه‌های کسب محتوا اشاره می‌کنند. همچنین، این راهبردها باید یادگیری فعال فراگیر را آسان کنند (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸: ۱۳۰). انتخاب روش‌های تدریس، اجرایی‌ترین تصمیم در فرایند برنامه‌ریزی درسی است؛ زیرا از طریق اجرای روش‌ها در تدریس، زمینهٔ دستیابی به هدف‌های انتظار داشته به وجود می‌آید. در فرایند تعلیم و تربیت اسلامی، همواره روش‌های خاصی برای تدریس مد نظر است و به مریبان توصیه شده است که این روش‌ها را در نظر گیرند. شریعتمداری در کتاب خود تحت عنوان تربیت اسلامی به روش‌هایی چون توبه، امر به معروف و نهی از منکر، روش الگویی، محبت و داستان اشاره کرده است (شریعتمداری، ۱۳۸۹). در اینجا به برخی راهبردهای برگرفته از شیوه‌های تربیتی که در کتاب *مفاتیح‌الحیة* آمده است، اشاره می‌شود:

۱. «تَرَكُ الرِّثَا وَ كُنْشُ الْفَنَاءِ وَ غَسْلُ الْإِنَاءِ مَجْلِبَةٌ لِلْغَنَاءِ...» (بحار الانوار، ج ۷۳: ۳۱۸).

۳.۱. تفکر و تدبیر در پدیده‌ها

قرآن کریم و احادیث، همواره انسان‌ها را به تفکر فراخوانده‌اند. امیرمؤمنان علیه السلام دربارهٔ ویژگی‌های اسلام می‌فرماید: «خدای تعالی اسلام را تشریح کرد و آن را پوششی برای عاقبت‌اندیشان و [سبب] فهم تیزبینان قرار داد»^۱ (الکافی، ج ۲، ۴۹؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۰) و نیز فرمود: «برترین عبادت اندیشیدن مداوم دربارهٔ خدا و قدرت اوست»^۲ (الکافی، ج ۲، ۵۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۰). یکی از روش‌های کسب دانش، واداشتن فراگیران به تفکر و تدبیر است. در واقع، معلم به‌جای اینکه دانش‌آموز را در همان مرحلهٔ نخست با پاسخ مواجه سازد، باید او را به تفکر دعوت کند و با نظارت بر کار فراگیران، موقعیتی فراهم سازد که خودشان راه صحیح را برگزینند و به نتیجه‌گیری برسند. یادگیری و دانشی که توسط خود فراگیر و به‌وسیلهٔ تفکر حاصل شده باشد، نسبت به سایر یادگیری‌ها پایدارتر است و ارزش بیشتری دارد.

۳.۲. گفت‌وگوی علمی

گفت‌وگوی علمی از جمله روش‌های تدریس است که در منابع اسلامی بر آن بسیار تأکید شده‌است. افراد از طریق گفت‌وگوی علمی با اندیشه‌های یکدیگر آشنا می‌شوند. یکی از هدف‌های بسیار مهم گفت‌وگوی علمی، پرده برداشتن از ابهامات و دستیابی به حقیقت است؛ زیرا وقتی اندیشه‌ها به یاری هم بیایند، ابهامات زودتر از میان برداشته می‌شوند و حقیقت سریع‌تر جلوه‌گر می‌شود. امام باقر علیه السلام به اصحاب خود فرمود: «گرد هم آیید و با یکدیگر گفت‌وگوی

۱- «أَمَا بَعْدُ فَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى شَرَعَ الْإِسْلَامَ... وَجَعَلَهُ... لِبَاسًا لِمَنْ تَدَبَّرَ وَفَهَّمَا لِمَنْ تَفَطَّنَ...»

۲. «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ إِدْمَانُ التَّفَكُّرِ فِي اللَّهِ وَفِي قُدْرَتِهِ».

علمی کنید که در این صورت فرشتگان شما را احاطه می‌کنند. خدا رحمت کند کسی را که امر (ولایت) ما را زنده کند»^۱ (۳۹؛ ج ۱۲، ۲۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۵۲۰). مباحثه زمینه‌ای است برای محک زدن و پالودن آرای بیان شده از سوی هم‌مباحثه‌ای‌ها، به منظور به دست آوردن نکته‌های ظریف و دقیق. بنابراین، نقد کردن نظریه و بیان ایرادهای آن در طی مباحثه، نه تنها کاری طبیعی است، بلکه این روند از زنده بودن مباحثه حکایت می‌کند و اساساً یکی از اهداف مباحثه شناسایی ایرادهای نظریه و بیان راه‌حل‌های مناسب برای رفع آن است. شایسته است افراد هم‌مباحث از این گونه انتقادات استقبال کرده و آن را پلی برای پیشرفت و ترقی خود قلمداد کنند.

۳.۳. پرسشگری

یکی دیگر از روش‌های کسب دانش، پرسشگری است. در قرآن آیات فراوانی انسان را به پرسیدن و جست‌وجو و کشف حقیقت دعوت کرده‌اند. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «دانش گنجینه‌هایی است و کلیدهای آن پرسش است؛ پس پرسید، خدا رحمتتان کند؛ چراکه درباره دانش به چهار نفر پاداش داده می‌شود: پرسنده، پاسخ‌دهنده، شنونده و دوستداران آنان»^۲ (۲۴۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۶). دین به پرسیدن سفارش کرده است. باید به سفارش‌های دین احترام گذاشت و از آن‌ها تبعیت کرد. درباره پرسشگری رعایت چند نکته ضروری است: اول اینکه پرسش باید برای فهمیدن باشد، نه چیز دیگر؛ دوم

۱. «اجتمعوا و تذاکروا، تُحَفَّ بِكُمْ الْمَلَائِكَةُ، رَجِمَ اللَّهُ مَنْ أَحْيَا أَمْرَنَا.»

۲. «العلم خزائن و المفاتيح السؤال فاسألوا يرحمكم الله، فإنه يوجز في العلم أربعة السائل و المتكلم و المستمع و المحب لهم.»

اینکه از اهل علم بیرسیم تا به علم دست یابیم. در هر علمی داشتن اطلاعات سطحی و تقلیدی و گذرایی کارساز نیست.

۴.۳. تشکل‌های علمی و مشورت‌کردن

گیره برخی مشکلات فرهنگی و علمی بدون مشورت و اقدام جمعی گشوده نمی‌شود؛ از این رو، در اسلام به تشکل‌های علمی و دینی سفارش شده است. خدا درباره مشورت و همفکری می‌فرماید: «کسانی که دعوت پروردگارش را اجابت می‌کنند و نماز را برپا می‌دارند و کارهایشان را با مشورت با یکدیگر انجام می‌دهند...»^۱ (شوری، ۳۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۵۱۹). رسول خدا ﷺ فرمود: «مشورت‌کننده‌ای نیست که به رشد هدایت نشود»^۲ (ج ۹، ۵۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۸۷) و امیرمؤمنان علیه السلام نیز در احادیثی فرمود: «هیچ پشتیبان و تکیه‌گاهی همچون مشورت نیست»^۳ (نهج البلاغه، حکمت ۵۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۸۷)، «مشورت سرچشمه هدایت است»^۴ (نهج البلاغه، حکمت ۲۱۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۸۷) و «مشورت اندیشه صحیح دیگران را برایت به‌ارمغان می‌آورد و تو را هدایت می‌کند»^۵ (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۴۸۷). یادگیری مشارکتی مبتنی بر ارتباط فراگیران با یکدیگر و فراگیران با معلم یا استاد است. شاید پایه یادگیری مشارکتی، همان بحث جایگاه و ارزشمندی مشورت در نظام تربیتی اسلام باشد و از این رو، بر مجریان

۱. ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْزَجُوا سُورَىٰ يُدْعَوْنَ بِهَا وَيَنْفِقُونَ﴾.

۲. «مَا مِنْ رَجُلٍ يُشَاوِرُ أَحَدًا إِلَّا هُدِيَ إِلَى الرُّشْدِ.»

۳. «لَا ظَهِيرَ كَالْمُسَاوِرَةِ.»

۴. «الاسْتِشَارَةُ عَيْنُ الْهَدَايَةِ.»

۵. «الْمَشُورَةُ تَجْلِبُ لَكَ صَوَابَ غَيْرِكَ.»

آموزش و پرورش لازم است برای نیل به هدف‌های آموزشی و انتقال صحیح محتوای آموزشی از روش‌های مناسب که یکی از آن‌ها شکل‌های گروهی و مشارکتی است، بهره‌مند شوند.

۵.۳. گردش و دیدار از شگفتی‌های تاریخی و طبیعی

گردش و بازدید علمی یکی از روش‌های فعال تدریس و شیوه‌ای مناسب برای یادگیری و یاددهی است. معلمان و دانش‌آموزان با توجه به هدف‌های معین آموزشی گاهی از این روش برای مطالعه جامعه خارج از کلاس در آزمایشگاه، کتابخانه و ... بهره می‌برند. گردش علمی، این فرصت را به دانش‌آموزان می‌دهد که از طریق مشاهده طبیعت، رویدادها، فعالیت‌ها، اشیا و مردم تجربه علمی به دست آورند.

سزاوار است آدمی با هدف شناخت آفریدگار هستی و عبرت‌گیری از زندگی گذشتگان، به گردش در زمین بپردازد و در آیات و روایات هم به این گونه گردشگری و فایده‌های معرفتی و مادی آن اشاره شده است. از آثار گردشگری می‌توان به بهره‌مندی از مواهب طبیعی و مطالعه نظام آفرینش و مطالعه تاریخ اشاره کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۷۴۱). خداوند در قرآن می‌فرماید: «در زمین گردش کنید تا سرانجام کسانی را که پیش از شما بودند، ببینید»^۱ (روم، ۴۲). در آیه دیگر می‌فرماید: «آیا در زمین گردش نکردند تا فرجام کسانی را ببینند که قبل از آن‌ها بودند؟ آن‌ها نیرومندتر از اینان بودند و زمین را [برای زراعت و آبادی] بیش از اینان دگرگون ساختند و آباد کردند»^۲ (روم، ۹). در کتاب

۱. ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ...﴾

۲. ﴿أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَسَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا﴾

مفاتیح/الحیة به شماری از روش‌های یاددهی و یادگیری اشاره شده است. این روش‌ها زمینه یادگیری مستقل و فعال فراگیران و رسیدن به هدف‌های تعلیم و تربیت را فراهم می‌سازد و لازم است در برنامه‌های درسی به آن توجه جدی شود.

۴. سنجش و ارزشیابی

ارزشیابی یکی از مراحل بسیار مهم تنظیم برنامه‌های درسی است. اساساً فرایند ارزشیابی، فرایند تعیین میزان تحقق هدف‌های آموزش و پرورش به‌طور واقعی، از طریق برنامه‌های درسی و آموزشی است. در واقع، هدف‌های آموزش و پرورش بیانگر تغییراتی هستند که باید در رفتارهای فراگیران به وجود آیند. چون غرض نهایی از تدوین هدف‌ها، ایجاد دگرگونی‌های مطلوب در رفتار دانش‌آموزان است؛ بنابراین، ارزشیابی نیز ارزیابی میزان دگرگونی‌هایی است که واقعاً در رفتارها صورت گرفته‌اند (تایلر، ۱۳۸۱: ۱۲۵). هر دیدگاهی براساس نوع نگاهش به برنامه درسی، مدلی از ارزشیابی را پیشنهاد و از یکسری اصول پیروی می‌کند. در کتاب مفاتیح/الحیة نیز به صورت غیرمستقیم مطالبی در این باره بیان شده است:

۴.۱. مدارا کردن با فراگیر و پرهیز از تکلف

در فرهنگ اسلامی مدارا جایگاه والایی دارد و معصومان بر آن تأکید کرده و آن را به منزله سر عقل دانسته‌اند. پیامبر ﷺ در این زمینه می‌فرماید: «خدای سبحان همان گونه که مرا به ادای واجبات فرمان داد، به مدارا کردن با مردم واداشت»^۱ (الکافی، ج ۲، ۱۱۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۵۲۴).

۱. «أمرنی رَبِّي بِمداراةِ النَّاسِ كما أمرنی بِأداءِ الْفرائضِ».

مدارکردن در تمام کارها اهمیت فراوانی دارد و حتی در حوزه آموزش و تعلیم و تربیت نیز باید به آن توجه شود.^۱ در آیات و روایات بر اهمیت این موضوع بسیار تأکید شده است؛ تاجایی که، حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می فرماید: «خدای متعالی مرا آموزگار آسان گیر مبعوث کرده است»^۲ (ج ۱، ۲۷۳؛ جوادی آملی، ۱۳۹۱، ۸۶).

نتیجه

تربیت موضوعی نیست که به صورت اتفاقی صورت پذیرد؛ بلکه نیاز به برنامه حساب شده‌ای دارد که آن را مطلوب و اثربخش کند. از این رو، با تفکر در کردار و گفتار بزرگان دین اسلام، می توان به نکته‌های علمی و تربیتی دقیقی برای تدوین برنامه درسی مفید دست یافت و چنین برنامه‌ای باید راهنمای عمل معلمان باشد. یکی از موضوعاتی که در تربیت اهمیت بسیاری دارد، انتخاب هدف‌های صحیح و جامع است. ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَام نیز بر این موضوع تأکید کرده‌اند و برای آن ابعاد متعددی، از جمله هدف‌های شناختی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، زیستی جسمانی، اخلاقی و اعتقادی بیان کرده‌اند که می تواند به رشد همه جانبه فراگیران کمک کند و لازم است معلمان تمام این ابعاد را مدنظر قرار دهند.

در دنیای امروز با توجه به پیشرفت چشمگیر علم و دانش و تعدد زمینه‌های علمی ضروری است که معلمان در انتخاب محتوای آموزشی مناسب، بسیار تلاش کنند. آنان باید محتواهای سودمندی انتخاب کنند که به رشد شناختی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، زیستی، اخلاقی و اعتقادی

۱. «سِنَّةٌ تُحْتَبَرُ بِهَا عُقُولُ الرِّجَالِ [النَّاسِ]: المَصَاحِبَةُ وَ الْمُعَامَلَةُ وَ الْوَلَايَةُ وَ الْعَزْلُ وَ الْغِنَى وَ الْقَرُّ» (آمدی، ۳۴۳).

۲. «أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى... بَعَثَنِي مُعَلِّمًا مُبْسِرًا».

بینجامد. محتوای مهمی که در دین ما به آن توصیه شده، عبارت است از: آموزش علوم دینی، قرآن، حدیث، عقاید، آموزش فقه و واجبات، آموزش مهارت‌های اجتماعی، احکام و انجام عبادات، آموزش حرفه و صنعت، آموزش مهارت‌های ورزشی و تفریح‌های سالم، آموزش بهداشت جسم و روان و نیز آموزش بهداشت محیط‌زیست. نکته دیگر اینکه برای تدریس فقط یک روش وجود ندارد؛ بلکه با توجه به موضوع و موقعیت و ویژگی‌های خود و فراگیر، می‌توان روش خاصی را به کار گرفت و به تدریس مؤثر دست یافت. تفکر و تدبیر، گفت‌وگوی علمی، پرسشگری، مشورت و گردشگری از جمله روش‌های تأکید شده هستند. همچنین، آنچه به فراگیران آموخته و آنچه از آنان پرسیده می‌شود، باید در حد طاقت و توانایی فراگیران باشد و نباید فراگیران را به سختی انداخت.

کتابنامه

۱. تایلر، رالف، ۱۳۸۱، اصول اساسی برنامه‌ریزی درسی و آموزشی، ترجمه علی تقی پورظهیر، تهران: انتشارات آگاه.
۲. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، مفاتیح الحیاة، قم: انتشارات اسراء.
۳. جی. بی. میلر، ۱۳۸۶، نظریه‌های برنامه‌ریزی درسی، ترجمه محمود مهرمحمدی، چ ۴، تهران: سمت.
۴. شریعتمداری، علی، ۱۳۸۹، تربیت اسلامی، تهران: امیرکبیر.
۵. شاملی، عباسعلی و دیگران، ۱۳۹۰، «برنامه‌ریزی ابزاری برای نیل به تربیت اخلاقی»، مجله اسلام و پژوهش‌های تربیتی، س ۳، ش ۲، ص ۷۷ تا ۹۸.
۶. شاملی، عباسعلی، ۱۳۸۶، تربیت اخلاقی، پیش‌فرض و چالش‌ها، قم: انتشارات معارف.
۷. فتحی و اجارگاه، کورش، ۱۳۸۸، اصول و مفاهیم برنامه‌ریزی درسی، تهران: انتشارات بال.
۸. لوی، آیره، ۱۳۸۰، مبانی برنامه‌ریزی درسی مدارس، ترجمه دکتر فریده مشایخ، تهران: انتشارات مدرسه.
۹. ملکی، حسن، ۱۳۸۵، «دیدگاه برنامه‌ریزی فطری معنوی؛ مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی»، کنگره ملی علوم انسانی.
۱۰. ملکی، حسن، ۱۳۷۹، مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش متوسطه، تهران: سمت.
۱۱. مهرمحمدی، محمود، ۱۳۸۱، برنامه‌ریزی؛ نظرها، رویکردها و چشم‌اندازها، انتشارات: آستان قدس رضوی.

۱۲. نیکخواه، محمد و دیگران، ۱۳۹۰، «اهداف و محتوای آموزش اسلامی»،
اولین همایش ملی تحول بنیادین در نظام برنامه درسی ایران، مشهد: دانشگاه
فردوسی مشهد.

۱۳. نیکخواه، محمد و دیگران، ۱۳۹۰، «مهارت‌ها و روش‌های آموزش و
تدریس در تعالیم پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام»، اولین همایش ملی تحول
بنیادین در نظام برنامه درسی ایران، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

14. Zais, R. (1976). Curriculum: principles and foundations. New
York: Crowell Company.